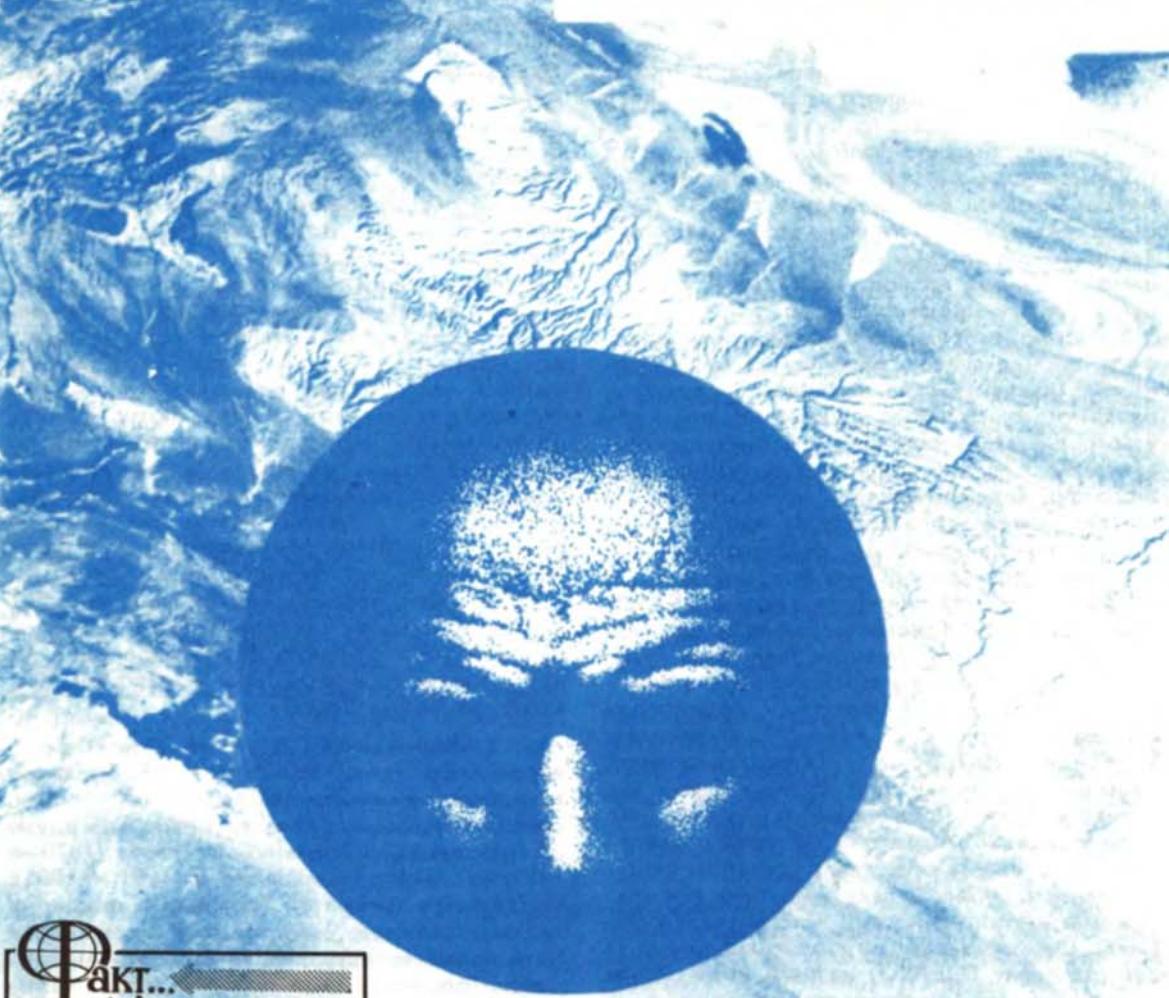

НООСФЕРА

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА
ГЕНЕАЛОГІЯ ПОНЯТТЯ

Факт...
і за фактам

До 125-річчя
з дня народження
В. І. Вернадського

Є в людському обігу слова, сама поява яких сигналізує початок певної ери в світовій історії. Так, на порозі 30-х років минулого століття П'єр Леру, французький утопіст, візіонер і мрійник, увів у тогочасний публіцистичний лексикон доти невідоме слово — соціалізм, кількома десятиріччями раніше великий німецький поет Фрідріх Гельдерлін спробував призвичаїти читацький слух до свого неологізму — комунізм.

У нашому ж столітті ось уже яке десятиріччя дедалі частіше вживається слово «ноосфера». Останніми роками воно перемандрувало з наукових праць у публіцистику, в словник засобів масової комунікації, взагалі в ширвжиток. (Нешодавно в Москві навіть виник кооператив під назвою «Ноосфера».)

Що ж, доля того чи іншого багатовживаного слова — мовний сколок долі великої історії, її особливий знак, емблема або, як колись казали, сигнатура. Саме тому належить якнайбільше знати про такі слова, про обставини їхньої появи, про їхній змістовний, семантичний обсяг.

Слово «ноосфера» має привернути нашу увагу не тільки тому, що біля його витоків бачимо нашого славновісного земляка академіка Володимира Івановича Вернадського (1863 — 1945). В. І. Вернадський, правнук запорожця Вернацького, онук «спудея» Києво-Могилянської академії і слухача Московського університету Василя Вернацького (який, отримавши потомствене дворянство, став Вернадським), син професора Київсько-

го університету Івана Вернадського, тисячами світоглядних ниток та житейських обставин пов'язаний з Україною. Дитинство Володимира Івановича минуло на Харківщині, зокрема — в маєтку тоді вже покійного Грицька Квітки-Основ'яненка, отроцтво — в харківській гімназії (закінчував він уже петербурзьку). Там він знайомиться з творами українського радикала Михайла Драгоманова (пізніше молодий Вернадський познайомився і з самим Драгомановим), обурюється петербурзько-імперською дискримінацією українського слова. Пройдуть десятиріччя — і Вернадський стане одним із пionерів бурхливого українського пореволюційного культурно-національного будівництва, одним із творців Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), першим її президентом. За сімейними переказами, Вернадський в останні роки свого життя, стоячи біля колиски реального використання ядерної енергії, постійно перевчитував «Лісову пісню» Лесі Українки і сам писав вірші українською мовою.

Зрештою, це біографія Володимира Івановича Вернадського, особиста його «власність». Інтелектуальна ж біографія вченого, розвій його великого духу — це власність усього людства, надбання загальнолюдської культури. Але для повнішого розуміння цієї біографії вельми важливі ті чи ті віхи та епізоди житейського шляху великої людини, ба навіть дещо з її родинної історії. Скажімо, Вернадський — з боку матері, що походила із старовинного козацько-старшинського роду Константиновичів, — був внучатим племінником Миколи Івановича Гулака. Гулак — сподвижник Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству, перекладач грецьких трагіків, а потім і математик. У середині 70-х років у Тифлісі скромний гімназичний учитель М. І. Гулак видає — під впливом ідей Лобачевського — книгу під назвою «Опыт геометрии четырех измерений», яка вже вістує певні сюжети теорії відносності. Учень Гулака, видатний російський математик, філософ, мистецтвознавець Павло Олександрович Флоренський (один із авторів плану ГОЕЛРО) називав його одним із найглибших і найпарадоксальніших умів минулого століття. Такою ж мірою глибока, скільки і парадоксальна спрямованість позначає і могутній інтелект Гулакового небожа.

Звичайно, ризиковано навіть пробувати викласти концепцію Вернадського в кількох словесних періодах. І все ж таки...

Від Арістотеля-біолога, який за любки анатомував тварин, до кінця XIX століття, коли попереду вже вимальовувалися контури «атома» органічного процесу — «гена», природознавство нагромадило грандіозне пасмо ідей та фактів. Проте тільки Вернадський здогадався подивитися на це пасмо з боку стільки ж несподіваного, скільки необхідного. Незадовго до активної появи цього вченого на науковому обрії тієї доби у тогочасному ж науковому лексиконі з'явилось слово «біосфера», тобто царина живого життя на планеті (термін, що його впровадив австрійський природознавець Вайс). Та лише Вернадський подивився на біосферу як на сукупність речовини світової і навіть космічної. Геохімія та біогеохімія — наукові дисципліни, започатковані Вернадським — пильно простежують цей зв'язок живого і неживого, їхній круговорот і взаємообмін

у діапазоні і всього космічного часу, і часу планетарного, і, нарешті, у хронологічних межах людської присутності на Землі. Живе життя у науковій оптиці Вернадського постало саме як жива речовина, тобто як перетворений компонент землеустрою у найширшому розумінні цього слова, як складник усієї планетарної структури.

Такий погляд кинув нове світло на будову, склад, походження і протікання, а також можливє майбутнє біосфери, а затим — усієї Землі. Він показав, сказати б, гідрогеографію течії живого на поверхні Землі. Але, зрозуміло, грандіозна перспектива біогеохімічного погляду на світовий і космічний процес навряд чи буде вичерплана і в найближчі століття. По суті, Вернадський запропонував щонайграндіозніший проект наукового відтворення всього світового процесу — десь від археїської ери до його гіпотетичної придешності.

Ця придешність, на думку вченого, фундаментально визначається появою у ритмічній пульсації живої речовини її найбільш організованої матерії — людського мозку, матерії, яка спочатку повільно, а потім уже стрімко починає втрачатися у потік живого, детермінувати його темпи, напрям, якість. Людський розум, метафорично кажучи, стає центральною нервовою системою біосфери. Так остання із сфери життя стає сферою розуму — біосфера перетворюється на ноосферу (ноос, нус по-грецькому — розум)...

Розум, цей найбільш викінчений продукт біосфери, стає, за висловом вченого, геологічною силою, здатною до перетворення не лише тієї ж біосфери, але й всієї Землі і, можливо, навіть Всесвіту..

В. І. Вернадський з притаманною йому скромністю ідею трансформації біосфери в ноосферу приписав своїм сучасникам, співрозмовникам і почали навіть однодумцям, французьким вченим Е. Леруа (1870 — 1959) і П. Тейяру де Шардену (1881 — 1955). Проте вони ввели цей термін до лексикону нашого століття саме після напруженого і плідного інтелектуального спілкування з великим російським та українським вченим (що мало місце під час закордонного відрядження Вернадського в середині 20-х рр.).

Але тепер постає питання: що ж наштовхнуло Вернадського на щасливу думку про фактори інтенсифікації органічного процесу на Землі? Про вирішальну роль у цьому процесі активного людського розуму?

Відомо, що вчений вільно володів чи не всіма провідними фактами світового духовного розвитку (В. І. Вернадський — один із найавторитетніших у нашому столітті знавців історії науки). Отож зупинімось на одному цікавому епізоді цього розвитку.

...Впродовж усього XVIII століття в Європі напрочуд широко були розповсюджені ідеї так званих фізіократів — своєрідної французької школи в політичній економії, представленої тоді гучними іменами Кене, Тюрго, Неккера, Мірабо-старшого та інших суперників англійської економічної думки (Адам Сміт, Давід Рікардо та ін.). Якщо коротко переповісти першоконцепцію цієї школи, то вона зводиться ось до чого. Основою людської культури є Земля, власне її родюча поверхня, здатна до ритмічного породження найпотрібніших для людського

існування продуктів (так зв. простого продукту). Другим могутнім чинником цивілізації є людський розум, який уміло вступає у напруженій виробничий діалог із Землею, з її найвищими шарами... Жива речовина останніх поєднується у плідному синтезі з людськими мозком і руками... Біологічне доповнюється інтелектуальним (зрештою, історичним похідним від біологічного), внаслідок чого і виникає сама структура людської культури.

По суті, перед нами ніби протомодель перетворення біосфери на ноосферу.

До речі, дуже характерною є глибочезна повага Карла Маркса до фізіократів. У всій його спадщині нема жодного різкого слова про них, зате чи не сотні разів Маркс-економіст посилився на їхній авторитет, зокрема він особисто розшифрував славновісні табличку Кене — один із шедеврів системного мислення людства, який до Маркса залишався політико-економічним ієрогліфом. Марксу, безперечно, імпонувала думка фізіократів про те, що сâме виробництво, хай і обмежене сільським господарством, є першоосновою ієархії суспільних відносин і явищ, зокрема духовних, так само як і думка про авангардну роль у суспільстві «виробничого класу», хоч і обмеженого знову-таки селянством та іншою «обслугою».

Але чи знати Вернадський про спадщину фізіократів? Це питання трохи риторичне, якщо пригадати ту обставину, що батько вченого, професор Київського університету Іван Вернадський був одним із провідних у країні фахівців у галузі економічної думки. Зокрема Вернадський-старший — автор фундаментальної дисертації про італійську політичну економію XVIII століття, яка чи не поспіль складалася з прихильників і навіть ентузіастів фізіократів. Сам І. В. Вернадський — у дусі часу — вже був опонентом останніх, але він бездоганно, може, як ніхто із його сучасників, володів відповідним матеріалом. Вернадський-батько особисто і вкрай систематично займався духовним розвитком сина, зокрема саме батькові Володимир Іванович завдячував своїм ширим патріотизмом, пієтетом до справи українського національно-культурного становлення.

Цікаво також пригадати інший, набагато пізніший епізод духовної біографії вченого.

У 1917 р., в листопадовому-грудневому — отже, в одному з останніх числах — журналу «Русская мысль», до якого В. І. Вернадський стояв тоді велими близько, була надрукована посмертно грунтовна розвідка молодого російського економіста В. Самсонова «До перегляду економічного вчення фізіократів».

У цій праці зроблена успішна спроба нагадати про найбільш важливі тези фізіократичної доктрини, представити «враження величезної історичної несправедливості, викликане призабутістю її серед сучасників», а також вказати на виключне значення у вченні фізіократів «матеріальної основи», «відомого квантуму корисної матерії, необхідної для здійснення умов людського існування...». По суті, автор, вслід за фізіократами, розуміє господарчу діяльність як активне співробітництво людини і космосу, як «постійний обмін речовиною» поміж ними, як безперестанне трудове перетворення космічно-природної речовини, як її «протікання» в «коло господарчого обігу людини», «перетворення в процесі відтворення». В. Самсонов подає ніби формулу ноосфери, переповідану мовою політичної економії.

Відомо, що цикл ноосферних ідей Вернадського остаточно складається наприкінці 10-х — початку 20-х рр. Не виключено, що згадана розвідка про фізіократів прискорила становлення цих ідей. І характерно, що їх обнародування, цілковите наукове узвічаєння відбувається буквально через кілька років у французькому науковому середовищі, де завжди жила пам'ять про інтелектуальний подвиг фізіократів. Сâме тут могутня думка Вернадського остаточно зустрічається з певними ідеями останніх. Не випадково духовним улюбленицем нашого вченого був сучасник фізіократів (і почести — у своїй скромній ролі економіста-дилетанта — їхній прихильник) великий французький природознавець Жорж Луї Леклерк Бюффон (1707 — 1788).

Так у паризьких симпозіонах (співбесідах) Вернадського, Леруа і Тейяра де Шардена замкнулося коло кількох грандіозних інтуїцій кількох ділянок і кількох епох світової культури. Зрештою, так і належить в умовах повноцінної ноосферної творчості, де різнонаціональне і різночасове об'єднуються в єдиній інтернаціональній сумі.

Звичайно, ідея ноосфери має і багато інших джерел. Скажімо, космічно-солярна концепція культуротворчості, вироблена соратником Драгоманова Сергієм Подолинським, високо оцінена Марксом, Енгельсом і Вернадським, який називав свого земляка українсько-російським вченим і революціонером. Або ж вчення великого польського мислителя минулого століття Хене-Вроноського про перетворення людським розумом космічного хаосу на космічну гармонію і т. п. Проте, гадаємо, особливо перспективний сюжет для історії ноосферної ідеї В. І. Вернадського — його очевидне знання фізіократичної доктрини.